

Review Of Research

पालि भाषेच्या अभ्यासाचे आणि संशोधनाचे महत्त्व

प्रा. विनोद भेले

पालि विभाग प्रमुख, सिद्धार्थ कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोर्ट, मुंबई.

सारांश:-

पालि भाषेचा विषय निघाला की, आपल्या कानावर नेहमी असे शब्द येत असतात, पालि भाषा आता कलबाह्य झाली आहे, ही भाषा आता बोलली जात नाही, हे विज्ञान युग आहे, आता या भाषेचा अभ्यास क्व करायचा? अभ्यास करून क्व उपयोग आहे? वगैरे वगैरे अनेक सबबी आहेत. त्यामुळे या साहित्याची उपयोगिता आहे की नाही हा प्रश्न निश्चित आपल्या मनात उपस्थित होतो. पण पालि भाषाच क्व? कोणत्याही भाषेचे संशोधन वा अभ्यास असो तो मानवाला नवी दिशा देणारा असतो, तसेच संशोधन ही निरंतर प्रक्रिया आहे. मग ही तर पालि भाषा आणि साहित्य आहे. या भाषेला आणि साहित्याला 'सम्मासंबुद्धाच्या वचनाचा वारसा लाभला आहे.' हे आपण अलगद कसे विसरून जातो!

प्रस्तावना:-

पालि वाङ्मयाचे संशोधन आणि अभ्यास, याची केवळ उपयोगिताच आहे असे नाही तर, पालि वाङ्मयात मानवाचे संपूर्ण जीवन, त्याचे संपूर्ण अस्तित्त्व सर्व पातळ्यावर बदलण्याचे सामर्थ्य आहे. तसेच त्याची विविधांगी उपयोगिता असल्याचे आपल्याला संशोधनाने आणि अभ्यासाने दिसून येईल. या अभ्यासाची सुरुवात ही आपल्याला भगवान बुद्धापासूनच करावी लागते. कारण त्यांनी, बुद्धत्वप्राप्ती नंतर तेव्हाच्या मध्यमंडलामध्ये निरंतर ४५ वर्षे, त्या वेळच्या लोकभाषेत जो उपदेश केला. तोच आज 'तिपिटक'च्या स्वरूपात सुरक्षित आहे, तिपिटकच्या भाषेलाच आज 'पालि भाषा' असे म्हणण्यात येते. 'बुद्धवचन' या भाषेत संग्रहीत असल्यामुळे, ही भाषा, 'धम्माची भाषा' झाली आहे. ह्या भाषेतच तिपिटकची अंतिम निर्मिती देवानंपिय पियदस्सि धम्माशोक राजाच्या कळापर्यंत झाल्याचे आपल्याला तिसऱ्या धम्मसंगितीवरून दिसून येते.ⁱ यावरून हे लक्षात येते की पालि साहित्याच्या निर्मितीचा कळ अर्थात् तिपिटकचा कळ हा बुद्धकळापासून सुरु होऊन धम्मासोकच्या कळापर्यंतचा आहे. आणि नंतर हे साहित्य वट्टगामणि अभय राज्याच्या कळात साधारणतः पहिल्या शतकत सिंहल देशात लिपिबद्ध झाल्याचे महावंश या ग्रंथावरून दिसून येते.ⁱⁱ अशी दीर्घकळ चालू असलेली पालि साहित्याची ही परंपरा आहे, त्यानंतर सुद्धा ती तशीच पुढे चालू राहिली. पण त्याची स्थित्यांतरे वेगवेगळ्या स्वरूपात झाली. भगवंताना असे वाटत होते की, त्यांचा संदेश सर्व लोकांपर्यंत पोहचवा, म्हणून स्वतः त्यांनी तत्कालीन लोकभाषेत उपदेश केला. आणि त्याच बरोबर आपल्या भिक्खू संघाला सुद्धा अनुमती देताना असे म्हटले की, "अनुजानाभि, भिक्खवे, सकय निरुत्तिया बुद्धवचनं परियापुणितुं"न्ति.ⁱⁱⁱ 'भिक्खूनों, अनुमती देतो आपल्या बोलीभाषेत बुद्धवचन अध्ययन करण्याची.' असे सुद्धा होवू शकते की, तत्कालीन अनेक बोलीभाषेत बुद्धवचनाचा संग्रह झाला असावा. परंतु आज जे बुद्धवचन आपल्याला उपलब्ध आहेत, ते एकच पालि भाषेत उपलब्ध आहेत. कलांतराने याच भाषेत विस्तृत साहित्याची रचना झाली. तिपिटकवर अडक्या आणि (या अडक्यांवर टीक, अनुटीक, मधुटीक, योजना, गण्ठीपद, इ. अनेक टीक) ग्रंथ वेळो वेळी आचार्यांकडून व भिक्खू संघाकडून निर्माण झाले, या शिवाय अनुपिटक आणि त्यावर अडक्या, टीक यासारखे विपुल साहित्य आपल्याला पालिभाषेत दिसून येते.^{iv} तसेच कलेचा आणि संस्कृतीचा, वारसा देणाऱ्या लेण्या, स्तूप, विहारे, शिलास्तंभ, शिलालेख व त्यावरील पालि भाषेतील साहित्य, अशी पालि साहित्याची समृद्ध परंपरा ह्यु-एन-त्सॅंग या चीनी प्रवाशाच्या कळात सुद्धा

चांगल्या स्थितीत असल्याचे त्यांच्या प्रवास वर्णनाच्या डायरीवरून दिसते.

पण एवढी समृद्ध पालि साहित्याची परंपरा, संस्कृती, कला, तत्त्वज्ञान यांचा, जेथे उगम झाला, त्या भारतातूनच हे सर्व लुप्त झाले. बौद्धधम्माच्या संस्कृतीचा, कलेचा, समृद्धीचा आणि संपन्नतेचा वारसा सांगणाऱ्या येथील लेण्या, स्तूप, विहारे, ज्या त्याचे मूर्तीमंत उदाहरण आहेत, त्या सुद्धा मातीच्या ढिगाऱ्यांनी भरून गेल्या. येथे माणसाचे धर्मांतर होते असे नाही, तर अनेक लेण्या, विहारांचे दुसऱ्या धर्माच्या श्रद्धास्थानात धर्मांतर झाल्याचे आपल्याला दिसून येते.

तसेच तक्षिला, नालन्दा, विक्रमशिला, वल्लभी, ओदन्तपुरी या सारख्या विश्वविद्यालयामध्येही अनेक वाङ्मयीन ग्रंथांची रचना झाली असावी. पण ही सर्व साहित्य संपदा आज उपलब्ध नाही कारण नंतरच्या कळात वेगवेगळ्या प्रकारच्या राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, साहित्यिक सांस्कृतिक स्वकीय आणि परकीय आक्रमणामुळे भारतामध्ये बुद्धधम्माला उतरती कळा लागल्यावर नष्ट झाली असावी. पण ज्या पालि साहित्य संपदेचे भिक्खूसंघाने संरक्षण केले, ते त्यांनी आपल्या बरोबर शेजारी देशात, नेऊन त्याचे जतन केले. कारण धम्मासोकाने (अशोकचा कळ साधारणपणे ख्रि. पू. २७२ ते २३५ च्या दरम्यानचा आहे.^v) तिसऱ्या धम्मसंगिती नंतर भारताबाहेर धम्मप्रचार-प्रसार करण्याची, जी योजना आखली, त्यानुसार धम्मासोकचा पुत्र थेर महिन्द आणि कन्या थेरी संघमिता, यांनी सिंहल देशात पालि साहित्याची परंपरा नेली. ही परंपरा स्थविर आणि आचार्य यांच्या माध्यमातून बर्मा (ब्रम्हदेश), सयाम (थायलंड), कंबोज इ. देशात

गेली. भारताच्या शेजारील या देशांनी, भगवान बुद्धाच्या धम्मदेसनेचे, अनुशासनाचे व संपूर्ण साहित्य परंपरेचे जतन आणि संवर्धन केल्यामुळेचे ही संपूर्ण साहित्य परंपरा, तेथे अस्तित्वात राहू शकली. त्याचेच फळ आज आपणाला थोडेसे मिळू लागले आहे. हे पालि साहित्य त्यांनी ताडपत्रावर, लिहून ठेवले. पण हे कोणत्याही तद्देशीय भाषेत नसून पालि भाषेत होते.^{vi} या बौद्ध देशांमध्ये ही परंपरा आज सुद्धा उपलब्धच नाही तर जतन करून ठेवली आहे.^{vii} यावरून असे दिसते की, तेथील लोकांची भगवंताच्या शिकवणीवर अखंड दृढनिष्ठा असल्यामुळे, त्यांनी ते ताडपत्रावरील हस्तलिखित ग्रंथ साहित्य फार जपून ठेवले, वही ग्रंथाच्या नवीन नकला केल्या, काहीवर भाष्ये लिहिली व वही निरनिराळ्या ताडपत्रावर विस्तृत रूपाने लिहून ठेवले.

असे असतांना कलांतराने ब्रिटिश राजवटीच्या काळात शेजारील देशांनी ताडपत्रावर जपून ठेवलेल्या, त्या जुन्या नकला युरोपियन संशोधकांनी हस्तगत केल्या.^{viii} याच ब्रिटिश राजवटीच्या काळात एकीकडे जेम्स प्रिन्सेप यांनी अशोकच्या शिलालेखांचा उलगडा करण्यास सुरुवात केली.^{ix} तर ह्यू-एन-त्संग या चीनी प्रवाशाच्या डायरीवरून अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांनी त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून, अनेक ऐतिहासिक पुरातत्त्व स्थळांचे उत्खनन करून त्यांचा शोध लावला व त्यावरून अत्यंत महत्त्वाचा ऐतिहासिक पुरावा उपलब्ध होऊ लागला. दुसरीकडे ऱ्हीज डेव्हिड, टर्नर, चाइल्डर्स, गॉजली, ओल्डनबर्ग यांच्या सारख्या पंडितांनी युरोपियन सुसंस्कृत वर्गाला ताडपत्रावरील लिखाणांचा परिचय करून देण्याचे काम सुमारे अर्धशतकवर चालू ठेवले. त्यापूर्वी बुद्धाच्या शिकवणीविषयी वही मध्ययुगीन ग्रंथावरून ज्ञान होत असे तेवढेच, अशाच एक ग्रंथाच्या आधारे एड्विन आर्नोल्ड यांनी आपले *Light of Asia* हे काव्य लिहिले.

वर निर्देश केलेल्या विद्वानांनी ताडपत्रावरील पालि साहित्याचे संशोधन करून ते ग्रंथरूपाने छापून काढले व इतर भिक्खूंच्या मदतीने त्यांची भाषांतरे केली, म्हणून त्या काळात युरोप व अमेरिकेतील विद्वत् जनतेला प्राचीन बौद्धधर्मासंबंधी बरेच ज्ञान मिळाले. यावरून हे स्पष्ट होते की, आधुनिक काळात पालि साहित्याच्या संशोधनाला आणि अभ्यासाला गती ही १८ व्या १९ व्या शतकात, इंग्रजांच्या राजवटीत निर्माण व्हायला सुरुवात झाली आणि पाश्चात्यांनी पालि साहित्याच्या संशोधनाला आणि अभ्यासाला सुरुवात केली. प्रो. ऱ्हीज डेव्हिड्स यांनी स्थापन केलेल्या एक्टया पालि टेक्स्ट सोसायटी, लंडन या सोसायटीने मूळग्रंथ व भाषांतरे मिळून एकंदर पालि साहित्याची ७० पुस्तके प्रकाशित केली आहेत.

मॅक्स मुल्लर यांच्या *The Sacred Books of the East* या मालिकेत कित्येक भाषांतरे प्रसिद्ध झाली आहेत, व *The Sacred Books of the Buddhist, The Harvard Oriental Series* आणि जर्मन पालि सोसायटी इ. च्या विद्यमाने कित्येक नवीन नवीन पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. तसेच *Oxford University Press* येथून सुद्धा अनेक पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत.^{xi}

१९ व्या शतकात अनगारिक धम्मपाल यांनी 'महाबोधि सोसायटी'ची स्थापना करून व इतर मार्गाने भारतामध्ये बौद्ध धर्माच्या अभ्यासाची नवीन प्रेरणा आणली.^{xii} तर २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला आपल्याकडे पालि भाषेच्या संशोधनाला आणि अभ्यासाला पुन्हा: नव्याने आचार्य धर्मानंद कोसम्बी यांनी सुरुवात केली, त्यांच्या अध्यापनकाळात चि. वै. राजवाडे, डॉ. पु. वि. बापट, प्रा. चिंतामणराव जोशी. प्रा. ना. के. भागवत यांच्यासारखे बौद्धधर्माचे व पालिभाषेचे पुष्कळ विद्वान त्यांच्या हातून तयार झाले.^{xiii} त्या विद्वानांनी आणि राहुल सांस्कृत्यायन, भन्ते जगदीश कश्यप, भदन्त डॉ. आनन्द वैसल्यायन, भदन्त धर्मरक्षित, धर्मरत्न यांनी पालि भाषेचे देवनागरी लिपीतील अनेक ग्रंथ आणि त्यांची भाषांतरे करण्याचे काम केले आहे. त्या नंतरच्या फळीतील अभ्यासकांनी, जसे स्वामी द्वारीकदास शास्त्री, विपस्सना संशोधन विन्यास, इगतपुरी, भरत सिंह उपाध्याय, महेश तिवारी इ. अनेकांनी अभ्यासकांनी आपले योगदान दिले आहे.

पण हे काम सर्वांथाने पूर्ण झाले आहे असे नाही, आताच्या अभ्यासकांना आणि संशोधकांना पालि भाषेचा अभ्यास अनेक विषयांच्या अनुषंगाने करता येण्यासारखा आहे. पालि साहित्य आणि प्राचीन भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासक डॉ. मिना तालिम यांनी 'पालि भाषेच्या विकासची दालने' या लेखात म्हटल्याप्रमाणे पालि भाषेचा अभ्यास अनेक विषयांच्या संबधाने करता येऊ शकतो हे स्पष्टच आहे, त्याचा आधार घेऊन पुढील वही मुद्दे या लेखात स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे, तसेच त्या संबधाने त्याची उपयोगिता असल्याचे सुद्धा दिसून येईल. जसे—

१. इतिहास संशोधनाच्या दृष्टीने उपयोगिता:—

प्राचीन भारतीय इतिहासाचे प्रतिबिंब पालि वाङ्मयात दिसून येते व त्यात येणारा इतिहास हा सत्यावर आधारलेला आहे. कारण तो बहुतांशी श्रमणांनीच (भिक्खूंनी) लिहिला असल्यामुळे त्यात कोठल्याही राजाचा व राजवंशाचा द्वेष वा लोभ नाही.^{xiv} दुसरे असे की, पालि साहित्यातून पालि वाङ्मयाच्या इतिहासाचा अभ्यास करता येतो, पण पालि वाङ्मयाच्या इतिहासाचा अभ्यास झाला म्हणजे बौद्ध वाङ्मयाचा प्रश्न पुरा झाला, सुटला, असे मात्र नाही. तर बुद्धाची शिकवण ही भारतात तसेच भारताबाहेर गेली. त्यामुळे त्या देशातील कोटयावधी लोक बुद्धधर्माचे अनुयायी बनले. म्हणून बुद्धधर्माच्या इतिहासात तत्कालीन लोकांची बुद्धी, नीति, विचार, जीवन, राजकारण, कला, साहित्य वगैरे गोष्टीचे चित्र दृष्टीस पडत असल्यामुळे, गेल्या अडीच हजार वर्षां त बौद्धधर्माचे मानव जातीची सुधारणा कशी झाली व त्यामुळे इतर धर्मीयांच्या आचारांत विचारांत बुद्धधर्माची वही बाबतीत छाप कशी पडली, हा इतिहास वही संस्कृत व पालि ग्रंथावरून, वही शिलालेख, नाणी, ताम्रपत्र, ज्यस्तंभांवरील लेख, यावरून लोकांचा आचार समजतो, तसेच राजनैतिक, धार्मिक व सामाजिक इतिहास सुद्धा कळतो. ते इतिहास संशोधनामुळे कळेल.

तसेच बुद्धधर्माचे आगार असलेल्या प्रांतात तीन प्रसिद्ध चिनी यात्रेकरू (फॅ-हि-यान इ.स. ४०० मध्ये, इत्सिंग इ.स. ५१८ मध्ये, ह्यू-एन-त्संग ६२९ ते ६४८) मध्ये येवून गेले. त्यांनी आपली अमूल्य प्रवास वर्णने लिहून ठेवली नसती तर बुद्धधर्माचा आता समजतो, तेवढा सुद्धा इतिहास कळाला नसता. पुराणवस्तु संशोधनही जेव्हा साजेशापद्धतीने होऊ लागेल, तेव्हा कोठे आपणाला जेमतेम क्रमवार इतिहास जुळवता येईल. त्यासाठी अजूनही अभ्यासाची आणि संशोधनाची आवश्यकता आहेच.

त्यासाठी उदाहरणच घ्यायचे झाले तर ऐतिहासिक पुरुष असलेले सम्मासम्बुद्ध म्हणजेच (भगवान बुद्ध) हे आपल्याच मायभूमिंत अवतारी पुरुष झाले होते. पण वर म्हटल्याप्रमाणे ह्यू-एन-त्संग या चीनी यात्रेकरूच्या डायरीवरून अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांनी त्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून अनेक ऐतिहासिक पुरातत्त्व स्थळे शोधली. त्यामध्ये लुंबिनीचा धर्माशोकचा लेख असलेला शिलालेख सुद्धा आहे. जेम्स प्रिन्सेप यांनी धर्माशोकच्या या लेखाचा उलगडा करण्यास सुरुवात केली त्यामुळे ब्राम्ही लिपी व त्या लेखांची पालि भाषा वाचता येऊ लागली. त्यामुळेच धर्माशोकचा लुम्बिनीतील स्तंभालेख वाचण्यात आला, आणि भगवान बुद्धाविषयीचा भारताचा संपूर्ण इतिहास बदलला. भगवान बुद्धांना पौराणिक असल्याचा लागलेला कळकळीचा पुसल्या गेला आणि भगवान बुद्ध हे ऐतिहासिक पुरुष असल्याचे या स्तंभलेखाने सिद्ध झाले. अशाप्रकारे इतिहास बदलविणारा तो कोणता लेख धर्माशोकच्या लुम्बिनी (रुम्भिनदेई) च्या स्मारक स्तंभलेखातील होता?

तर तो म्हणजे—

“देवानपियेन पियदसिन लाजिन वीसती वसाभिसितेन
अतन आगाच महीयिते हिद बुधे जाते सक्कमुनी ति

सिला विगडभी चा कलापित सिला धभे च उसपापिते
हिद भगवं जाते ति, लुमिनि गामे उबलिके कटे
अठ भागिये च”^{xv}

रोमिला थापर लिखित ‘अशोक आणि मौर्यांचा न्हास’ या पुस्तकाचा डॉ. शारावती शिरगांवकर यांनी अनुवाद केला. त्यातील हा, त्यांनी केलेला अनुवाद, “देवांचा प्रिय प्रियदर्शि राजा, राज्याभिषेकाला वीस वर्षे झाल्यानंतर स्वतः त्या बुद्ध शाक्यमुनिच्या जन्मस्थानी आला आणि त्याने या स्थानाची पूजा केली. त्याने येथे दगडी वेदी बांधण्याची व दगडी स्तंभ उभारण्याची व्यवस्था केली. लुंबिनि या खेड्यात भगवान बुद्धाचा जन्म झाला म्हणून त्याला करातून सूट दिली, आणि महसूल म्हणून वसूलीचा (धान्याचा) एक अष्टमांश इतका हिस्सा ठरवून देण्यात आला.”^{xvi}

दुसरा अनुवाद राधाकुमुद मुखर्जी यांनी ‘अशोक’ या पुस्तकात केलेला, “देवताओं के प्रिय प्रियदर्शी राजाने अभिषेक के बीसवें वर्ष में यहाँ आकर पूजा की क्योंकि यहाँ बुद्ध शाक्यमुनि का जन्म हुआ था। यहाँ एक शिला—विग्रह बनवाया और एक पत्थर का स्तंभ भी लगवाया कि भगवान् यहाँ जन्मे थे। लुमिनि ग्राम को अपवलिक किया और अष्टभागिक किया। (अर्थात् इस गाँव से कोई बलि धार्मिक कर नहीं लिया जाएगा और उपज का आठवाँ भाग कर लिया जाएगा।)”^{xvii}

तिसरा अनुवाद डॉ. मीना तालिम यांचा ‘Edicts of king Aśoka a new Vision’ या पुस्तकात केलेला. जो पालि भाषेला अनुसरून आहे, त्यांनी प्रथम धम्माशोकचा ब्राम्ही लिपितील लेख देवनागरी लिपित आणि पालि भाषेत लिप्यांतरित केला व नंतर त्याचे भाषांतर केले. ते खालील प्रमाणे आहे.

देवानंपियो पियदस्सि राजिना वीसतिवस्साभिसित्तेन
अत्तनो आगतो; महिया इध बुद्धो जातो सक्कमुनिंति
सिलावङ्कीभि^{xviii} च करापिता सिलाधम्मो च उस्सापिता।
इध भगवा जातो इति लुम्बिनीगामे उबलिं क्ता
अट्टभागे च।^{xix}

1. Piyadassi, the beloved of the God, twenty years after the consecration
2. has come to this land in person as Buddha; the Śākya sage was born here, on this earth.
3. He raised here a stone pillar made by (stone- carpenter) sculptors
4. Here the Lord was born; therefore the taxes of Lu□bīnī village, up to eighth (share) has been exempted.^{xx}

‘देवांचा प्रिय प्रियदर्शि राजा, राज्याभिषेकाला वीस वर्षे झाल्यानंतर तो स्वतः त्या बुद्ध शाक्यमुनिच्या जन्मस्थानी आला. त्याने येथे मूर्ती कराकडून (सिलावङ्की=स्टोन करपेंटर) दगडी स्तंभ उभारून घेतला. येथे भगवान बुद्धाचा जन्म झाला म्हणून लुंबिनि या गावाला करातून सूट दिली, आणि महसूल म्हणून वसूलीचा (धान्याचा) एक अष्टमांश इतका हिस्सा ठरवून दिला.’

या तीनही उदाहरणावरून आपल्याला असे दिसेल की, तिसरा अनुवाद पहिल्या दोन अनुवादापेक्षा वेगळा आहे. त्याला करण म्हणजे त्या काळात अभ्यासकांनी पालि भाषेला प्राकृत भाषा समजून त्या लेखांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे त्यांनी “त्याने या स्थानाची पूजा केली” हे वाक्य आपल्याच मताने त्या ओळीमध्ये टाकले असावे, जे की स्तंभलेखाच्या ओळीमध्ये दिसून येत नाही, भाषेच्या दृष्टीने या स्तंभलेखाचा कसा अर्थ लावला गेला या संदर्भात डॉ. मीना तालिम यांनी वेगवेगळ्या विद्वानांच्या मतांचा ‘Edicts of king Aśoka a new Vision’ या पुस्तकात बराच उहापोह केला आहे. तो आम्ही येथे करीत नाही पण तो ही अभ्यासनीय आहे.^{xxi} या उदाहरणावरून आपल्याला दोन गोष्टी समजतात, एक म्हणजे भगवान बुद्ध हे पौराणिक देवता नसून ते एक ऐतिहासिक महापुरुष आहेत. आणि दुसरे म्हणजे पालिभाषा ही प्राकृत भाषा नसून स्वतंत्र भाषा आहे, यावरून पालि साहित्याच्या संशोधनाची आणि अभ्यासाची अजूनही किती आवश्यकता आणि उपयोगिता आहे याची आपल्याला जाणीव होते.

२. बुद्धधम्माचा भारतामध्ये आणि इतर देशातील जनतेवर परिणामः—

बुद्धाच्या धम्माचे यथार्थज्ञान करून देणारे सर्वांत प्राचीन वाङ्मय जर कोठे उपलब्ध असेल, तर ते पालि भाषेत आणि पालि साहित्यातच आहे. त्यामुळे हे स्पष्टच आहे की, अमूल्य अशा प्राचीन वाङ्मयाची एक मोठी खाण म्हणजेच पालिभाषा आणि साहित्य होय. या संदर्भात पी.व्ही बापट यांनी ‘पालिभाषा प्रवेश’ या व्याकरणाच्या पुस्तकाला लिहिलेल्या ‘पुरस्कारात’ असे म्हटले आहे की, “बुद्धधम्माचा संपूर्णपणे अभ्यास करू इच्छिणाऱ्यांस ह्या भाषेच्या साहित्याच्या अभ्यासाची फार जरूरी आहे. एवढेच नव्हे, तर बुद्धधम्माचा भारताबाहेरील इतर देशातील जनतेवर काय परिणाम झाला हे जाणणाऱ्यांसही पालि साहित्याच्या ज्ञानाची आवश्यकता आणि उपयोगिता आहेच.”^{xxii}

३. पालि भाषा आणि साहित्यः—

भगवान बुद्धाने आपल्या धम्माच्या उपदेशासाठी पालि भाषेचा उपयोग केला. तेव्हा या भाषेला साहित्यक्षेत्रात स्थान प्राप्त झाले आणि तेव्हापासून या भाषेच्या साहित्याची परंपरा सुरु झाली असे म्हणता येते. तसे पाहिल्यास या भाषेचा पिडच मुळी सुगम, सोप्या, सरळ साधेपणात आहे. तसेच ती लोकप्रिय असल्यामुळे जनसामान्य लोकांमध्ये बोलली जात होती, ती प्रगतिशील मानव समाजाबरोबर आपले रंग —रूप बदलत गेली, तिने मागधीचे रूप धारण केले. ‘ज्याला आपण बुद्धकलीन मागधी असे म्हणतो. तिचं नंतर पालि, मागधी, तन्ति वगैरे नावाने ओळखल्या जाऊ लागली.’^{xxiii} या मागधीने भविष्यातील साहित्यात आपले एक विशिष्ट स्थान निर्माण केले. भगवंतानी आपल्या भिक्खू संघाला तर स्पष्टपणे या आप आपल्या बोलीभाषेत बुद्धवचनांचा उपदेश करण्याची अनुमती दिली होती.

तेव्हापासून क्रमशः पालिभाषा साहित्याचे भांडार वाढतच गेले आहे. धम्मासोक्या काळात बौद्धधम्म आणि या भाषेचे साहित्य आपल्या विकासाच्या अतिशय उच्च अशा अवस्थेला पोहचले होते. यावरून स्पष्ट होते की, साहित्यिक भाषा म्हणून पालि (मागधी) भाषेच्या संपूर्ण साहित्याची निर्मिती भगवान बुद्धाच्या काळापासून सुरु झाली. अतः पालि साहित्याचा कळ सुद्धा बुद्धकाळापासून आरंभ होतो असे म्हटल्यास चूक होणार नाही. भगवान बुद्धानंतर सुद्धा पालि भाषेत बौद्ध विद्वानांनी वेगवेगळ्या विषयांवर विपुल साहित्याची रचना करून हे साहित्य अधिक समृद्ध केले, या विषयीची माहिती सुरुवातीलाच घेतली आहे. एवढेच नव्हे तर, या भाषेत काव्य निर्माण करून महाकविनी आपल्या अनुपम प्रतिभेचा उत्तम परिचय करून दिला आहे. संस्कृत भाषेच्या नाटकत सुद्धा या भाषेचा खूप वापर दिसून येतो. तसेच पालि भाषेतून ज्या वर्तमान भारतीय भाषांची उत्पत्ती झाली. आणि त्या भारताच्या वेगवेगळ्या भागात बोलल्या

जातात, त्या सर्व भाषांचे साधारण नाव 'प्राकृत' असे आहे. या सर्व भाषा प्राकृताच्या उपभाषा मानल्या जातात. परंतु प्रदेश किंवा कळाच्या विभिन्नतेच्या कारणाने यामध्ये वेगवेगळे भेद दिसून येतात. म्हणून आज सुद्धा या भाषांबरोबर विद्ववानाकडून प्राकृत शब्दाचा वापर केल्या जातो. (जसे, अर्धमागधी प्राकृत, पालि प्राकृत, पैशाची प्राकृत, शौरसेनी प्राकृत, महाराष्ट्री प्राकृत, अपभ्रंश प्राकृत, हिन्दी प्राकृत, इ.^{xxiv}) पालि भाषेतून वेगवेगळ्या भाषांची जरी निर्मिती झाली असली, तरी या भाषेत रचलेल्या तिपिटकाचे भारतीय साहित्यामध्ये स्वतःचे विशेष असे महत्त्वाचे स्थान आहे. त्याशिवाय नवाङ्गसासन व त्याचे प्रकरसौंदर्य या सर्वांचा विचार करणे आणि पालि वाङ्मयातील प्रत्येक ग्रंथाचे मूल्यमापन करणे हा सुद्धा संशोधनाचा आणि अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा विषय म्हणून पालि भाषेकडे पाहणे अगत्याचे ठरते.

४. भाषाविज्ञान आणि भाषाशास्त्र:-

प्राचीन भारतीय साहित्याच्या दृष्टीने पालिभाषेचे ज्ञान, भाषाविज्ञान जगातील प्राचीन भाषांबरोबर तुलनात्मक अध्ययन करण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते.^{xxv} म्हणून पालि भाषेच्या अंगाने भाषाविज्ञान व तुलनात्मक भाषाविज्ञान तसेच भाषाविज्ञानाचे अंग जसे (१. ध्वनी Sound, २. पद किंवा शब्द Form ३. वाक्य Sentence ४. अर्थ Meaning) यांचा, पालि भाषेचा उगम, विकास व त्याचा चार पोटभाषांची (dialects) असलेला संबंध पाहणेही जरूरीचे आहे. असा अभ्यास प्रा. मेहंदळे यांच्या नंतर कुठेही केलेला दिसत नाही.^{xxvi} म्हणून पालि भाषेच्या अभ्यासकने या अंगाने विचार केल्यास एक नवीन अभ्यासाचे दालन खुले होईल.

५. पालि भाषेचे व्याकरण:-

पालि भाषेचे स्वतंत्र्य असे व्याकरण आहे. त्यामुळे पालि भाषेचे व्याकरण हा एक वेगळाच अभ्यासाचा विषय असणे आवश्यक आहे. पालि भाषेत कच्चायन, मोगल्लान, रुपसिद्धि आणि सद्नीति^{xxvii} हे व्याकरण ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत.

६. अनुवाद आणि लिप्यांतर:-

अनुवाद:- पालि भाषेतील वाङ्मयाचा इतर भाषांमध्ये आणि मराठीत अनुवाद करणे, ही कळाची गरज आहे. त्यासाठी पालि भाषेवर प्रभुत्व मिळविणे आवश्यक आहे. हे कार्य 'पालि टेक्स्ट सोसायटी, लंडन' प्रमाणे एक मंडळ स्थापन व निदान चार पाच विद्वानांनी एकत्र येऊन असा अभ्यास केला पाहिजे, व अनुवादित पुस्तके छापली पाहिजेत.^{xxviii} जसे धम्मपदाचा जगातल्या अनेक भाषेत अनुवाद दिसून येतो. त्यामुळे पालि भाषेचा अनुवादाच्या अंगाने अभ्यास करणे सुद्धा पालि साहित्याच्या अभ्यासकास उपयोगी आहेच.

लिप्यांतर:- विपस्सना रिसर्च इन्स्टिट्यूट, धम्मगिरी, इगतपुरी यांनी तिपिटक अड्डकथा, आणि वंश साहित्याचे व कही इतर ग्रंथाचे १४ लिपिमध्ये लिप्यांतर करून कही प्रमाणात हे काम केले असले, तरी आज सुद्धा पालि भाषेचे जगातल्या वेगवेगळ्या लिपिमध्ये लिप्यांतर करण्याचे काम बाकी आहे. त्यासाठी अनेक ग्रंथ अजूनही लिप्यांतराच्या प्रतीक्षेत आहेत. ते संशोधकांना आणि अभ्यासकांना खूणावत आहेत.

७. बौद्धधर्माचा सखोल अभ्यास:-

याचे दोन भाग पाडता येतील, १) श्रमणांसाठीचा धम्म व २) उपासकांसाठीचा धम्म. त्याचे नियम, ध्येये, उपासना, आचार इ. सर्व गोष्टींचा अभ्यास ध्यान, समथ व विपस्सना यांचा विचार.^{xxix} या दृष्टीने देखील आपणाला त्याचा अभ्यास करता येईल.

८. बुद्धाचे तत्त्वज्ञान:-

जगात माणसाला सांसारिक गोष्टींचा विचार करणे जेवढे आवश्यक आहे, त्याहीपेक्षा पारमार्थिक गोष्टींचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. शरिराला झालेल्या जखमा औषधाने बऱ्या करता येतात; परंतु मनुष्याच्या मनाला झालेल्या जखमा, मात्र तत्त्वज्ञानरूपी औषधाशिवाय इतर औषधांनी बऱ्या करता येत नाहीत. म्हणून तत्त्वज्ञानाचा नेहमी जगात उदो उदो होतो. म्हणूनच बुद्धाचे तत्त्वज्ञान विषयक धोरण पालि भाषेतून अवगत करणे. पञ्चसिल, चत्तारि अरिय सच्चानि, अरियो अड्डङ्गिके मग्गो, पटिच्चसमुप्पाद, दुक्ख, अनत्त, अनिच्चता, कम्म, पुन्नभव, या वेगवेगळ्या तत्त्वज्ञानाधिष्ठित प्रणालींचा अभ्यास करणे जरूरीचे आहे.

दुसरे म्हणजे प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानाचा बौद्ध तत्त्वज्ञानावर झालेला परिणाम व बौद्धधर्माचा प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानातील प्रणालींवर झालेला परिणाम या सर्वांचा विस्तृतपणे अभ्यास करणे^{xxx} हे तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने हितावह आहे.

९. पुरातत्त्व व प्राचीन वस्तुंचा अभ्यास:-

पुरातत्त्वशास्त्राचा पायाभूत आधार म्हणजे उत्खनन होय. हे शास्त्र अलीकडेच विकसित झाले असले तरी यामधून प्राचीन सांस्कृतिक इतिहासाची फार मोठ्या प्रमाणात उक्ल होण्यास मदत झाली आहे.^{xxxi} पुराणतत्त्वचा सर्वात मोठा भाग हा बौद्धकालीनच आहे.^{xxxiii} उत्खननामधून या संदर्भात अनेक उद्बोधक पुरावे हाती लागतात. तथापी भौतिक विकसाचे आरेखन अद्याप शास्त्रशुद्ध नाही आणि इतिहासलेखन व ऐतिहासिक पुरातत्त्व यात म्हणावा तसा सुसंवाद अद्याप प्रस्थापित झालेला नाही. तो प्रस्थापित व्हावा^{xxxiv} व प्राचीन भारतातील सापडणाऱ्या लेण्या, विहार, स्तूप, चैत्य, धम्माशोकचे शिलालेख आदी सर्वांची नोंद या विषयांतर्गत येत असते. त्यामुळे पालि भाषेत लिहिले गेलेले भाष्य यासाठी फार मोलाचे ठरते.^{xxxv}

१०. सांकेतिक चिन्ह योजना:-

बौद्धकथा आणि स्थापत्यामध्ये सांकेतिक चिन्हांचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. त्यावरून त्यांचे महत्त्वही अधोरेखित होतेच. पण ही सांकेतिक चिन्हे बौद्धकथा आणि स्थापत्यामध्ये आली केवळ, याचा जर आपण विचार केला, तर आपल्याला त्यासाठी पालि साहित्याकडे वळावे लागते कारण की, भगवंताच्या जीवनात ज्या अनेक महत्त्वाच्या घटना घडल्या, त्या घटनांचे वर्णन पालि साहित्यातच पाहायला मिळते. त्या घटनांवरूनच नंतर महत्त्वाची सांकेतिक चिन्हे निर्माण झाल्याचे दिसून येते. त्या चिन्हांचा नेमक अर्थ जाणून घेण्यासाठी पालि भाषेचे ज्ञान महत्त्वाचे ठरते. यावरून आपण असे म्हणू शकतो की, सांकेतिक चिन्हांची उत्पत्ती सुद्धा पालि वाङ्मयातूनच झाली असावी. व त्यावरून नंतर शिलालेख, मूर्तीशास्त्र व नाणेशास्त्र या सारख्या शास्त्रांचा विकास झाला असावा.

पालि वाङ्मयातील वक्कलीसुत्त आणि महापरिनिब्बानसुत्तामध्ये या सांकेतिक चिन्हांच्या उत्पत्तीचे संकेत मिळतात. भगवान बुद्ध आणि वक्कली थेर यांच्या हा संवादात. वक्कली थेर अत्यंत आजायी होते. ते चालू शकत नव्हते. त्यांना भगवान बुद्धाला बघण्याची इच्छा झाली होती, त्यामुळे त्यांनी दुसऱ्या एक

भिकवू जवळ भगवंताना निरोप पाठविला. भगवंत त्यांच्या भेटीसाठी गेले, तेव्हा वक्कली थोरानी भगवंताना म्हटले 'भन्ते आपणाला बघण्याची खूप दिवसाची इच्छा होती, पण अतिशय आजारी असल्यामुळे आणि शरीरात शक्ती नसल्यामुळे भेटीला यत्न शकतो नाही. तेव्हा भगवंतानी वक्कली थोराला म्हटले, "अलं, वक्कली, किं ते इमिना पूतिकवयेन दिडेण? यो मं पस्सति सो धम्मं पस्सति । धम्मंदिह, वक्कली, पस्सन्तो मं पस्सति; मं पस्सन्तो धम्मं पस्सति ।"^{xxxvi} ('पूरे वक्कली? कय या घाणेरड्या शरीराला पाहतोस? जो मला पाहतो, तो धम्माला पाहतो, वक्कली जो धम्माला पाहतो तोच मला पाहतो, मला पाहतानाच धम्माला पाहतो.') अशाप्रकारे बुद्ध म्हणजे सांकेतिक अर्थाने धम्म होय. तर दुसरे उदा. महापरिनिब्बान सुत्तामध्ये भगवान बुद्ध आणि आनंद थोर यांच्या संवादात मिळते. भगवंताच्या महापरिनिब्बानाच्या वेळी आनंदथेर त्यांना विचारतात, तथागत्याच्या शरीरासंबंधी आम्ही कय करावे? तेव्हा तथागताने आनंदाला म्हटले 'हे, आनंद, चक्रवर्ती राज्याच्या शरीराचे जे करतात, तेच तथागत्याच्या शरीरासंबंधी करावे' "चतुमहापथे तथागतस्स थूपो कतब्बो"^{xxxvii} ('चौरस्त्यावर (चौकत) तथागत्याचा स्तूप करावा.') त्यामुळे त्याकळी गावाच्या बाहेर असलेले चैत्य हे बुद्धाच्या महापरिनिब्बानानंतर चौकत निर्माण करायला सुरुवात झाली. बुद्ध म्हणजे सांकेतिक अर्थाने स्तूप होय. अशा अनेक सांकेतिक चिन्हांचा वापर धम्मासोक्त्या कळात आणि त्या नंतरही मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला. बुद्धाचे सांकेतिक चिन्ह म्हणून सिंह, बोधिवृक्ष, पादचिन्ह, स्तूप, इ. पालि वाङ्मयात, स्तंभावर, नाण्यावर आणि लेण्यामध्ये दिसून येतात. अशा अनेक सांकेतिक चिन्हांचा अजूनही अलगाडा झाला नाही तो ही संशोधकांना आकर्षित करणारा आहे.

शिलालेखः- शिलालेख, मूर्तीशास्त्र व नाणेशास्त्र या तिन्ही विषयांसाठी पालि वाङ्मयाचा फरच उपयोग होत असतो. अशोकचे शिलालेख तर पालि भाषेच्या अत्यंत जवळचे आहेत. इतर शिलालेखांतील भाषा संस्कृत-पोटभाषा व पालि यावरच आधारीत आहेत.

मूर्तीशास्त्रः-मूर्ती मग त्या दगडातून केरलेल्या असोत वा धातू निर्मित असोत वा मातीच्या त्यांचा अभ्यास करतानाही पालि भाषेची मदत लागते.^{xxxviii} करण गांधार, मथुरा आणि सारनाथ मूर्तीकला ही त्या कळी बौद्ध मूर्तीकलेची केन्द्रे होती. या केन्द्रामधूनच मूर्तीकलेचा प्रसार झाला. आजही मूर्ती करारांसाठी या मूर्ती प्रेरणास्थान आहेत. त्यापासून खूप शिकवे असे त्यात भरपूर आहे.

नाणेशास्त्रः- नाणेशास्त्राचा अभ्यास करतानाही पालिभाषेची फर मदत होत असते.^{xxxix} करण नाण्यावर बैल, हत्ती, सिंह, मानव, वृक्ष, अश्व, चक्र^{xl} तिरल इ. चिन्हे आहेत यांचा योग्य अर्थ लावणे आवश्यक आहे, नाही तर आज नाणेशास्त्राचे योग्य ज्ञान नसल्यामुळे किंवा माहिती नसल्यामुळे बुद्धाच्या पाचचिन्हांना (नदीपद) व महामाय देवीचा गर्भमंगल समारंभ ज्याला (गजलक्ष्मी) असे म्हणण्यात येते. अशी अनेक चिन्हे असणारी नाणे आहेत की ज्याचा अभ्यास पालि वाङ्मयाच्या प्रकाशात करण्याची आवश्यकता आहे.

११. भिंतीचित्रे व चित्रकलाः-

तत्कालीन उत्कृष्ट भिंतीचित्रे ही मुख्यतः अजंठा, बाग इ. लेण्यांमध्ये सापडतात. ही सर्व चित्रे जातक-कथा, महावग्ग किंवा निकयांवरील घटनात्मक गोष्टींवर चित्रित केली गेली आहेत. त्यामुळे पालि भाषेच्या आधारे आपण त्यांचे अचूक निदान करू शकतो. आजच्या चित्रकारांनी सुद्धा खूप शिकवे असे त्यात भरपूर आहे.^{xli}

१२. स्थापत्य व शिल्पकलाः-

प्राचीन भारतातील ही कला सर्व देशभर पसरलेली आहे व ती कनाकपन्यात पसरलेली आहे व ती बहुतांशी बौद्ध स्थापत्य शिल्पकला आहे. स्तूप, चैत्य, वा विहार यांची योजना कशी करावी हे सुद्धा आपल्याला विनय पिटकत आढळते.^{xlii} अभ्यासकांना याचे सुद्धा आकर्षण आहेच.

१३. तत्कालीन सामाजिक जीवन आणि बौद्धधम्मः-

प्राचीन भारतीय समाज कसा होता त्याची रचना कशी होती, त्यात राहणारे लोक, त्यांच्या सामाजिक समस्या, जात, धर्म, स्त्रियांचे स्थान वगैरे अनेक गोष्टींचा उहापोह आपल्याला विशेष करून निकयामध्ये आढळतो व त्याचा अभ्यास व्हायला हवा.^{xliii} करण प्राचीन भारतातील समाजाच्या संदर्भात बौद्धधम्म हा केवळ दुसरा पख्खा धर्म नव्हता. तर वैयक्तिक श्रद्धेपासून, सामाजिक कल्पनांपर्यंत जीवनाच्या विविध अंगामध्ये बदल घडवून आणू पाहणाऱ्या एक व्यापक चळवळीचा तो एक परिणाम होता. मोठ्या प्रमाणावर आविष्कृत झालेले ते एक सामाजिक बौद्धिक आंदोलन होते. समकालीन विचार व जीवन यांत ते प्रतीत होत होते.^{xliii} आज आपल्याला ते दिसत नाही, त्यामुळे त्याचा कशामध्ये लोप झाला किंवा ते कशामध्ये लुप्त झाले, कशामध्ये बदलले गेले, याचाही शोध घेणे पालि साहित्याच्या अभ्यासकला आवश्यक आहे. करण त्यामुळे कळच्या आड गेलेले तत्कालीन सामाजिक जीवन आणि बौद्धधम्म याची खऱ्या अर्थाने वर्तमानाशी सांगड घालणे अभ्यासकांस शक्य होईल.

१४. दागिन्यांची रचनाः-

संपूर्ण भारतात एकंदर १२०० च्या वर लेण्या आहेत. पैकी एकट्या सह्याद्रीमध्ये ९०० च्या वर लेण्या आहेत. यावरून महाराष्ट्रातील लोकांची संपन्नता, त्यांची कलाभिरुची व त्यांची खोदण्याची पद्धती, शिल्परचना, या संबंधीचा सौंदर्यविषयक दृष्टीकोन दिसून येतो. तसेच शिल्पालंकरण,^{xliv} मग ते शिल्पावरील असो वा भिंतीचित्रावरील, त्यावरील दागिने अतिशय नाजूक सौंदर्यसंपूर्ण, मनमोहक व रेखीव असेच आहेत. ही सर्व शिल्परचना व चित्रे जातक-कथा, महावग्ग किंवा निकयांवरील घटनात्मक गोष्टींवर चित्रित केली गेली आहेत. सध्याच्या कळात Jewellery Design ला जगभरात महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यासाठी या शिल्पावर वा भिंतीचित्रावर चित्रित दागिन्यांच्या अभ्यासाचा सुद्धा उपयोग होऊ शकतो.

१५. ध्यान (समाधिमार्ग):-

समाधिमार्ग फर प्राचीन आहे. तो भगवंताच्या पूर्वी देखील अस्तित्वात होता. आळार कलाम आणि उदक रामपुत हे दोघे समाधिमार्गाचे पुरस्कर्ते होते, व त्यांचा पथ केसल देशात बुद्धसमकालीन अस्तित्वात होता. बोधिसत्वाने कलामाच्या आणि उदक रामपुताच्या आश्रमात जाऊन समाधीचा अभ्यास करूयाचे आपल्याला पासरासीसुत्तावरून^{xlvi} दिसून येते. पण हा जुना समाधिमार्ग कशा प्रकारचा होता, याचे विस्तृत वर्णन कोठेही सापडत नाही; कलामादिक योगी केवळ ध्यानाला महत्त्व देत असत; त्या ध्यानमार्गाच्यायोगे चित्ताची एकग्रता स्थापित करणे हेच त्यांचे ध्येय होते. भगवंतानी समाधियायोगे आपल्या कुशल मनोवृत्ति वृदिगत करून व तृष्णेचा नाश करून सामान्य जनसमूहाचे हित साधण्यास आपण समर्थ होतो, ती समाधि होय. याच समाधीचा भगवंताने अरियो अड्डिङ्गकमग्गोमध्ये समावेश केला आहे. प्राणायामाची पद्धती भगवंतानी कायम ठेवली खरी, पण त्यात आपल्या तत्त्वज्ञानाला अनुकूल असे पुष्कळ फेरफार केले आहेत. मेत्ता, करुणा, मुदिता, उपेक्षा यांना तर भगवंतानी महत्त्व आणले आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. अभिभायतनाच्यायोगे (कसिणे) सृष्टिसौंदर्यावर ध्यान करण्याचा प्रकारही बुद्धानेच प्रचलित केला, आणि समाधिमार्गात विविधता आणली. या शिवाय जगाच्या अनित्यतेवर ध्यान करण्याचा व त्याद्वारे समाधि साधण्याचा प्रकार केवळ बौद्ध वाङ्मयातच सापडतो इतर समाधी क्षणभर विभ्रंती मिळण्यासाठी आहेत.^{xlvii} आज देखील जगभर भारतदेश

समाधीमार्गाविषयी फ्रर प्रसिद्ध आहे, व सध्या या देशात त्याचे पुनर्जीवन होऊ पाहत आहे. तसेच पाश्चात्य देशांत सुद्धा विशेष महत्त्व मिळत आहे. त्यामुळे या विषयाकडे लोकांचा कल अधिकधिक वाढत आहे. पालि भाषेत लिहीले गेलेले साहित्य यासाठी फ्रर उपयोगाचे ठरते.

१६. पर्यावरणः-

आजच्या परिस्थितीत पर्यावरणाला व त्याचा समतोल राखण्याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. पालि वाङ्मयात विशेषतः विनयपिटक आणि पाचही निकयात, तसेच जातक कथामध्ये पर्यावरणाच्या संबंधाने अनेक बाबींचा उहापोह आढळतो. एवढेच नाही तर भगवान बुद्धाचे गृहत्यागा नंतरचे संपूर्ण आयुष्य हे निसर्गाच्या सानिध्यात गेले आहे. तसेच थेर आणि थेरी हे देखील नगरापासून जवळच असलेल्या अरण्यात राहत असत, त्याला “नगरस्मा नाती दूरे नाति संतिके विहरन्ति” म्हणजेच (‘नगरापासून ज्यास्त दूरही नाही आणि जवळही नाही असे ते राहत असत.’) त्याकळी भगवंतचा खूप मोठा भिक्खूसंघ होता. तेव्हा त्यांनी पर्यावरणाचा समतोल कसा राखला असावा त्याचा ही अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

१७. बौद्धसंस्कृतीः-

बुद्धधम्म एकेकळी सांस्कृतिक दृष्टीने महत्त्वाचा असून त्याच्या छत्राखाली तत्त्वज्ञान विद्या आणि शास्त्र, तत्त्वज्ञान आणि वाङ्मय, नीतिशास्त्र आणि समाजधारणा, ही सर्व एकत्र नांदत होती^{xlviii} असे आपल्याला दिसते. त्यामुळे बुद्धधम्म केवळ त्याचा संप्रदाय आणि त्याचे अनुयायी ऐवढ्यापुरताच संकुचित होता असे नव्हे; त्या कळी बुद्धधम्मामे स्वतःचे विचार व संस्कृती यांची कयमचा छाप मारल्यावाचून, त्या धम्माचा एकदम इतक विस्तार होणे संभवत नाही; म्हणून ‘बौद्धभारत’ असा शब्दप्रयोग करणे किंवा बौद्धविचार व संस्कृती हीच भारतीय विचार व संस्कृती होय, असे विधान करणे अ-उचित ठरणार नाही. कारण बुद्धोत्तर भारतीय वाङ्मयावर बौद्धधम्म व तत्त्वज्ञान याचा अतिशय पगडा बसलेला स्पष्ट दिसतो.^{xlix} यादृष्टीने सुद्धा बुद्ध कळापासून इ.स. १००० ते १५०० वर्षे संपूर्ण जम्बुद्वीपा (भारता) वर बौद्ध धम्माचा मोठा प्रभाव असल्याचे स्तूप, लेण्या, मोठ-मोठी विहारे, बुद्धच्या मोठ-मोठ्या मूर्ती अवशेषांच्या रूपाने संपूर्ण भारतभर आजही पाहायला मिळतात. म्हणूनच व्हिस डेव्हिड यांना Buddhist India हे पुस्तक लिहावे लागले. परंतु धम्माशोकच्या साम्राज्याची अवनती व विनाश, राजा कनिष्कच्या आश्रयाने कश्मीरात झालेला बुद्धधम्माचा प्रसार, किंवा धम्माशोकच्या राज्याचे नाकव असा जो मगधप्रांत त्यापर्यंत किंवा सभोवार झालेली बुद्धधम्माची पिछेहाट यासंबंधी आपल्याला फ्ररच बेतची माहिती आहे. बुद्धधम्माला उतरती कळा लागल्यावर त्या कळात निर्माण झालेली बौद्ध संस्कृती भारतामध्ये आज कोठे आहे? याचा थागपत्ता लागत नाही. याचा शोध घेणे अभ्यासकांसाठी गरजेची बाब आहे. कारण भारतात उत्पन्न झालेला बौद्धधम्म भारतातूनच नामशेष झाला.

त्याचे पुर्नजीवन करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाराष्ट्रात पुन्हा येथील जनतेला तो दिला, व त्याचे पुर्नजीवन केले. तसेच आचार्य गोयंका गुरुजींनी विपस्सनेच्या माध्यमातून परत या देशात ध्यान साधना आणली आणि या दोन्हींचे पुर्नजीवन केले. आता बौद्ध संस्कृतीचे पुर्नजीवन करण्यावयाचे आहे. कारण आज येथील बौद्धांचे सण किंवा संस्कृती कोणती तर १४ एप्रिल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म दिवस, १४ ऑक्टोबर विजयादशमी, धम्मचक्रपवत्तन दिन, हे तर सोहळे म्हणून बाबासाहेबांच्या सन्मानार्थ व्हायलाच पाहिजेत. पण बौद्धांचे सण किंवा संस्कृती म्हणजे केवळ बुद्ध जयंती, वर्षावास समारोह, एवढीच बौद्ध संस्कृती आहे कय? तर सागायचा मुद्दा हा की एवढी उज्वल परंपरा असलेली आपली बौद्ध संस्कृती गेली कुठे? याचे संशोधन आणि अभ्यास करून पूर्वीची उज्वल परंपरा परत निर्माण करण्याचे आव्हान निश्चितच आहे.

१८. वैदिक भाषा आणि पालि भाषा तौलनिक अभ्यासः-

“वैदिक भाषेला सर्वात जवळ असलेली अशी कोणती भाषा असेल तर ती पालिभाषा होय.”¹ असे पी. व्ही. बापट यांनी ‘पालिभाषा प्रवेश’ या व्याकरणाच्या पुस्तकाला लिहिलेल्या ‘पुरस्कारात’ असे म्हटले आहे. तेव्हा वैदिक भाषा आणि पालि भाषा तौलनिक अभ्यास करून पालि भाषा ही स्वतंत्र भाषा कशी आहे हे सिद्ध करण्याचे आव्हान सुद्धा आहेच.

निकर्ष

- अशा अनेक विषयांच्या दृष्टीने पालि साहित्याचे संशोधन आणि अभ्यास केल्याने तो पालि साहित्याच्या विकसासाठी महत्त्वाचा आधार ठरेल.
- इतिहासाच्या दृष्टीने अनेक सत्य घटनांवर प्रकाश पडेल. कारण हे साहित्य श्रमणांनी लिहिलेले आहे, त्यामुळे पालि साहित्यात कल्पना विलास नसून ते सत्यावर आधारित आहे.
- पालि वाङ्मयातील प्रत्येक ग्रंथाचे मूल्यमापन करणे हा सुद्धा संशोधनाचा आणि अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा विषय म्हणून पालि भाषेकडे पाहणे अगत्याचे ठरते.
- बुद्धधम्मामे स्वतःचे विचार व संस्कृती याची कयमचा छाप मारल्यावाचून, त्या धम्माचा एकदम इतक विस्तार भारतात आणि भारताबाहेर होणे संभवत नाही, म्हणून बुद्धोत्तर भारतीय वाङ्मयावर बौद्धधम्म व तत्त्वज्ञानाचा अतिशय पगडा बसलेला स्पष्ट दिसतो. त्याची उकल करता येईल.
- भारतामध्ये लुप्त झालेली बौद्ध संस्कृती पुन्हा विकस पावू शकेल.
- लिप्यांतर आणि भाषांतराच्या कमाला गती येईल.
- पर्यावरणाचा अभ्यास करता येईल.
- पालि भाषेचा इतर भाषाशी तौलनिक अभ्यास करता येईल.

अशा अनेक विषयांच्या दृष्टीने पालि साहित्याचे संशोधन आणि अभ्यास केल्याने पालि साहित्य आपल्याला व सर्व जगाला हितावह आणि सुखावह आहे. म्हणूनच पालि साहित्य सुधारलेल्या देशात आश्चर्य करक वाटल्यामुळे अमेरिक, व युरोपातील इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी वगैरे देशातील नामांकित विद्यापीठातून पालि साहित्याचा अभ्यास मोठ्या आस्थेने केला जातो. तर श्रीलंका, ब्रम्हदेश, सयाम, कम्बोज, तिबेट, चीन, जपान या ठिकाणच्या लोकांनी त्याच्या उपयोगितेमुळे संशोधन, अध्ययन, अध्यापन मोठ्या भक्तीने सुरू केले आहे. तर मग आपण सुद्धा सर्वजन आजच्या या घडीला पालि वाङ्मयाच्या संशोधनाचा आणि अभ्यासाचा संकल्प करूया.

¹ महावंसो, (२००) सत्तरसे वससे द्वासत्तिसमो इति। महापवारणाया सो, संगीति तं समापयि ॥, विपश्यना विशोधन विन्यास, इगतपुरी, १९९८.

² महावंसो (पिटकतयपाळोच्च, तसस अडुकथम्पि च। मुखपाठेन आनेसुं, पुब्बे भिक्खू महामति ॥) विपश्यना विशोधन विन्यास, इगतपुरी, १९९८.

१०३. हानिं दिस्वान सत्तानं, तदा भिक्खू समागता। चिरद्वितयं धम्मसस, पोत्यकेसु लिखापयुं ॥

१०४. वट्टगाम्पि अभयो, राजा रज्जमकारयि। इति द्वादसवस्सानि, पञ्चमासेसु आदितो ॥
- iii विनयपिटके, चूलवग्गपाळि ५. खुद्दकवत्थुक्खन्धके, विपश्यना विशेषण विन्यास, इगतपुरी, १९९८.
- iv अद्भुतरनिकय, (हिन्दी अनुवादसहित) निदानकथा, संपा. स्वामी द्वारिकदासशास्त्री, बौद्धभारतीग्रंथमाला, २००२ पृ. ९.
- v रा. ना. पाटकर, बौद्धधर्म (अर्थात् धम्मचिकित्सा), मिसेस न्हीज डेव्हिड यांच्या बुद्धिज्ञम या ग्रंथाच्या आधारे श्रीसयाजी साहित्यमाला, अंक, २०२, ग्रंथसंपादक व प्रकाशक मडळी, ३८० ठाकुरद्वाररोड, मुंबई २. पृष्ठ ०२.
- vi उपरोक्त, पृष्ठ, ०२.
- vii अद्भुतरनिकयपालि, पठम भागो, संपा. व अनु. स्वामी द्वारिकदासशास्त्री, बौद्धभारती ग्रंथमाला, २००२. पृ. ९.
- viii रा. ना. पाटकर, बौद्धधर्म (अर्थात् धम्मचिकित्सा) मिसेस न्हीज डेव्हिड यांच्या बुद्धिज्ञम या ग्रंथाच्या आधारे श्रीसयाजी साहित्यमाला अंक २०२, ग्रंथसंपादक व प्रकाशक मडळी ३८० ठाकुरद्वाररोड, मुंबई, १९३२. पृष्ठ ३.
- ix उपरोक्त, पृष्ठ, ३.
- x रा. ना. पाटकर, बौद्धधर्म (अर्थात् धम्मचिकित्सा), मिसेस न्हीज डेव्हिड यांच्या बुद्धिज्ञम या ग्रंथाच्या आधारे, श्रीसयाजी साहित्यमाला अंक २०२, ग्रंथसंपादक व प्रकाशक मडळी, ३८० ठाकुरद्वाररोड, मुंबई, १९३२. पृष्ठ ४.
- xi उपरोक्त, पृष्ठ, ५.
- xii भदन्त के आनन्द, अनगारिक धर्मपाल चरित्र, (भदन्त देवमित्त धर्मपाल) महाबोधि सोसायटी ऑफ इंडिया, मुंबई, (जवाहरलाल नेहरूचे पत्र, धर्मपाल शताब्दी पत्रक १ वरून)
- xiii धर्मानन्द केसम्बी, भगवान बुद्ध, नवभारत ग्रंथमाला, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, १९५७. पृ. ०६.
- xiv डॉ. मीना तालीम, पालि भाषेच्या विकसाची दालने, (लेख), पालि पाठ संस्था, मुंबई, २०१०, पृ. ६.
- xv राधाकुमुद मुखर्जी, अशोक मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २००४. पृ. २९३.
- xvi रोमिला थापर (अनु. डॉ. शरावती शिरगांवकर) अशोक आणि मौर्यांचा हास, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००७. पृ. ३५७.
- xvii राधाकुमुद मुखर्जी, अशोक, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, २००४, पृ. १६८-१६९ व १७९.
- xviii सिलाल्ङ्कि =sculptor.
- xix डॉ. मीना तालिम, 'Edicts of king Aṅoka a new Vision' आर्यन बुक्स इन्टरनेशनल, दिल्ली, २०१० पृ. २८९- २९०
- xx उपरोक्त, पृष्ठ, २९०.
- xxi उपरोक्त, पृष्ठ. २९१ -२९२.
- xxii ना. वा. तुंगार, पालि व्याकरण. पालिभाषा-प्रवेश, १९३९ पी. व्ही बापट लिखित, पुरस्कर पहा.
- xxiii डॉ. भिक्षु धर्मरक्षित, पालि साहित्यक इतिहास, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, आवृत्ती पहिली, १९७९. पृ. ०२.
- xxiv धम्मपदपालि, स्वामी द्वारिकदासशास्त्री, (संपा. आणि अनु) बौद्धभारती ग्रंथमाला, वाराणसी, निदानकथा, आवृत्ती पहिली २००१, पृ. २०
- xxv उपरोक्त, पृष्ठ. १९.
- xxvi डॉ. मीना तालीम, पालि भाषेच्या विकसाची दालने, (लेख), पालि पाठ संस्था, मुंबई, २०१०, पृ. ६.
- xxvii पी. व्ही. बापट, बौद्ध धर्म के २५०० वर्ष. प्रकाशन विभाग सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, दिल्ली. १९९७. पृ. ११०.
- xxviii डॉ. मीना तालीम, पालि भाषेच्या विकसाची दालने (लेख), पालि पाठ संस्था, मुंबई, २०१०, पृ. ६.
- xxix उपरोक्त, पृष्ठ, ५.
- xxx ना. वा. तुंगार, पालिभाषा-प्रवेश (पालि व्याकरण), पुणे, १९३९. पृ. ३०.
- xxxi डॉ. मीना तालीम, पालि भाषेच्या विकसाची दालने, (लेख), पालि पाठ संस्था, मुंबई, २०१०. पृ. ५.
- xxxii डॉ. रा. श्री मोरवंचीकर, सातवाहनकलीन महाराष्ट्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९३. पृ. ३६.
- xxxiii डॉ. मीना तालीम, पालि भाषेच्या विकसाची दालने, (लेख), पालि पाठ संस्था, मुंबई, २०१०, पृ. ६.
- xxxiv डॉ. रा. श्री मोरवंचीकर, सातवाहनकलीन महाराष्ट्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९३. पृ. ०६.
- xxxv डॉ. मीना तालीम, पालि भाषेच्या विकसाची दालने, (लेख), पालि पाठ संस्था, मुंबई, २०१०. पृ. ६.
- xxxvi संयुक्तनिकायो -१. खन्धसंयुत्तं, (५. वक्कलिसुत्तं)
- xxxvii दीघनिकय, महावग्ग, (महापरिनिब्वानसुत्त) विपश्यना विशेषण विन्यास, इगतपुरी, १९९८. पृ. ६.१०६
- xxxviii डॉ. मीना तालीम, पालि भाषेच्या विकसाची दालने, (लेख), पालि पाठ संस्था, मुंबई, २०१०, पृ. ६.
- xxxix उपरोक्त, पृष्ठ, ६.
- xl डॉ. रा. श्री मोरवंचीकर, सातवाहनकलीन महाराष्ट्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९३. पृ. ३४.
- xli डॉ. मीना तालीम, पालि भाषेच्या विकसाची दालने, (लेख), पालि पाठ संस्था, मुंबई, २०१० पृ. ७.
- xlii उपरोक्त, पृष्ठ, ७.
- xliiii उपरोक्त, पृष्ठ, ७.
- xliv अशोक आणि मौर्यांचा हास, रोमिला थापर (अनु. डॉ. शरावती शिरगांवकर), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००७, पृ. २.
- xlv डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर, सातवाहनकलीन महाराष्ट्र प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९३. पृ. ३५.
- xlvi मज्झिमनिकय, पठमपण्णासक (पासरसीसुत्त), विपश्यना विशेषण विन्यास, इगतपुरी, १९९८.
- xlvii धर्मानंद केसम्बी, समाधि मार्ग, पृ. २-३.
- xlviii बौद्धधर्म (अर्थात् धम्मचिकित्सा) मिसेस न्हीज डेव्हिड यांच्या बुद्धिज्ञम या ग्रंथाच्या आधारे रा. ना. पाटकर, श्रीसयाजी साहित्यमाला, अंक २०२, ग्रंथसंपादक व प्रकाशक मडळी, ३८०, ठाकुरद्वार रोड, मुंबई २. पृष्ठ, १५-१६.
- xlix उपरोक्त, पृष्ठ, १५-१६.
- l पालिभाषा-प्रवेश (पालि व्याकरण) ना. वा. तुंगार, पुणे, पी. व्ही बापट, (पुरस्करपत्र). १९३९ पृ. २